

NEMZET ÉS KISEBBSÉG BIBÓ ISTVÁN ÉLETMŰVÉBEN

FEKETE SÁNDOR

Bibó István fejlett, polgáriasult Magyarországot akart, csakúgy, mint neves elődei, Széchenyi, Eötvös vagy Deák. Ő maga nem a végérvényes megoldás, a csalhatatlan recept kidolgozása, nem a tévedhetetlenség miatt tartotta őket nagyra, hanem a közösséggel való egzisztenciális összefonódottságukat értékelte igen magasra. Az 1849 utáni válaszaik ellentmondásait, életük kudarcait onnan eredeztette, hogy ők is a forradalom bukása és a felesleges véráldozatok hatása alá kerültek. Mindenesetre bennük még együtt volt eszmélkedés és cselekvés, a lényeglátás érzéke és a saját korukban hatni képes realizmus, amelyek szétválasztását és szembekerülését Bibó a magyar történelem letragikusabb fejleményei között tartotta számon.

Bibó a saját eszméi megvalósításához szükséges eszközök végiggondolásában nélkülözhetetlen fázisnak tartotta a nyugat-európai polgári demokráciák tanulságainak értékelését, felhasználását. Helyzetelemzéseiben, prognózisában gyakran kitűnik fejlett készsége az alternatívák, az eltérő alakulások párhuzamos figyelembe vételére. Felrója a nyugati országoknak, hogy a demokratikus elveket csak a maguk számára, belső használatra sajátították ki, más országokkal szemben uralmi, autokratikus eljárásokat alkalmaztak. Ezáltal azonban nemhogy elterjesztették volna a demokrácia intézményrendszerét a frissen öntudatra talált népekben, nemzetekben, hanem elültették az ellenérzést a demokráciával szemben. A nemzetközi közösségben leszögezett alapelvek két csoportra szakadtak: a ténylegesen érvényesíthetőkre (önrendelkezés) és a formálisan érvényesíthetőkre (területi integráció).

Bibó szemléletében az ember, a társadalom és a kultúra legfontosabb értékeinek az erkölcs, a közösség és a demokrácia mutatkozik. Egyik kategóriával sem foglalkozik szisztematikusan, nem szentel nekik külön-külön tematikus eszme-futtatásokat. Minduntalan kiderül azonban, hogy bármiről is elmélkedjék, mindig az erkölcsről, a közösségről, a demokráciáról gondolkodik. Sohasem prédikál az erkölcsről; sem általában, sem egy-egy eszmerendszer etikáját visszhangozva. Szemléletében az erkölcs társadalompolitikai cselekedetekben nyilvánul, vagy éppen nem nyilvánul meg. Mivel a társadalompolitikát a hatalmon lévők képviselhetik cselekvően, ezért az elit, vagyis a hatalom erkölcsről beszél. A hatalomnak értékkel kell bírnia, de csak akkor rendelkezhet ezzel (vagyis erkölccsel), ha képviseli, vállalja a közösség céljait. Ha nem így tesz, akkor a hatalmon lévő csoport nem tarthat igényt a társadalom vezetésére, hiszen nem erkölcsös, s így nem nevezhető elitnek. Az elit tehát erkölcsi kategória, az „örök emberi szerepet” vállaló értelmiséggel azonosítható.

Bibó egyik fő törekvése megvilágítani, hogy a társadalmi erők csupán a saját érdekeiket képviselik. Önmagukban, vagy akár összességükben nem reprezentálják az egész közösség érdekét. Vagyis Bibó erkölcsi elkötelezettsége nem rétegérdeket tükröz, egy egész, csorbítatlan közösséget akar szolgálni.

Értékrendszerében nem a „magyar” közösség az elsődleges, hanem a *nemzeti* közösség. Szerinte ugyanis egy bizonyos távolságról nézve magyarnak lenni semmivel sem érdekesebb, mint mondjuk lettnek vagy albánnak. Mert ha lettek vagy albánok vagyunk, akkor sincs más dolgunk, mint az, hogy a valóságot szemügyre vegyük, a dolgunkhoz hozzáfogjunk, s ha ezt meg tudjuk tenni, akkor tehetségesek vagyunk, akkor érdekesek vagyunk, akkor kibontakozik igazi alkatunk. Bibó azt gondolja, hogy az igazi magyar alkat megtestesítője nem az a parasztság, amely embertelen körülmények között él, a maga sajátos „népi-etnikai” miliójében. Ellenkezőleg, akkor bontakozik ki az igazi alkatunk, ha ezt a „népi-etnikai” életet felszámoljuk. Nem az a lényeg, hogy milyen egy nép eredetmondája, hogy milyen sajátos faji tulajdonságokkal különbözteti meg magát másoktól, hogy milyen az alkata. Bibó az alkatot nem etnikai szempontok alapján határozza meg, mert az alkat elsősorban a politikában mutatkozik meg. A „magyar” azért sem a legfontosabb közösséget-jellemző tényező, mert az az objektivációs rendszer, amelyet ez a szó kifejez, nem vizsgálható, értékelhető igazi politikai kategóriákkal.

Bibó közösségen a nemzetet érti. A nemzet problémája társadalomtudományi kérdés, és nemcsak a magyaré, hanem általában minden nemzeté. A modern nemzet az egyik legfontosabb érték, mert a minden ember emberi méltóságát meghirdető modern szabadságeszmével kapcsolódik össze. Ennek oka, hogy Nyugat-Európában, ahol a modern nemzet kifermálódott, a demokratikus szabadság és a nemzetállam ugyanazt jelentette. Ennek fényében a közép-kelet-európai nemzetek nem lettek igazán modernnek, mert hiányzott a saját nemzeti és állami keret realitása, a társadalmi-gazdasági rend megrekedt a rendi államiság és a születési előjogok csapdájában. Így a nép nem emelkedhetett fel, nem mozoghatott a nagyobb szabadság és a haladás irányába, az etnikai mozdulatlanságát képviselte.

A modern nemzeti közösséget Bibó értékként tételezi, mert igazi megvalósulásában a szabadságot testesíti meg, a szabad ember és a szabad közösség fogalmával kapcsolódik össze. Így vonja meg a közép-kelet-európai nemzetek történelmi tragédiáját: elvárni és kifejleszteni egy szabad ember jellegzetes erényeit egy olyan közösségért, amely nem biztosítja a szabad ember kifejlődésének elemi előfeltételeit – nevelés. Ahol nem alakul ki a demokrácia, ahol nem érvényesül az egyéni szabadság és a nemzeti függetlenség, ott nem szerveződik igazi nemzet, nem jön létre igazi közösség. Azon közösségfogalom szinonimája, amelyben a politika azt a végső célt szolgálja, hogy „alkatunk” megmutakozzon, a demokrácia.

Bibó hatásának titka, hogy az általa fölvetett kérdések többsége ma is

égetően aktuális, vagyis megoldatlan. Úgy vélte, csak a műveltség ismerheti fel az igazságot. Csak öntudatos, büszke nép, kiművelt értelem képes rá, hogy visszautasítsa az önkény propagandahuzugságait. Ezért munkálkodott egy magasrendű politikai kultúra elültetésén a nemzet fejébe és érzületébe.

Nemzeti szempontból a XVIII. században változtak meg térségünkben alapvetően az erőviszonyok. Európa legnagyobb lakott területű állama, Lengyelország 1795-ös, harmadszori felosztása után egyre inkább az Orosz Birodalom lett a terület vezető hatalma, amellyel sikertelenül próbált versengeni a Habsburg-monarchia, s a pozícióit már csak Dél-Európában tartó Török Birodalom. Ez az a nagy őrsegváltás, amely Közép- és Dél-Európából Kelet-Európát „csinált” Itt ki kell emelnünk a demográfiai forradalom szerepét. Általában is nagy jelentőségű, hogy Európa lakossága a XIX. század folyamán 200 millió emberrel gyarapodott, amely több volt, mint a korábbi ezer év gyarapodása összesen. Európa keleti és nyugati része egyaránt részt vett a gyarapodásban; míg azonban Nyugat-Európában a demográfiai robbanás az ipari forradalom után, viszont Kelet-Európában az előtt zajlott, s így errefelé csak a nyomort növelte ugrásszerűen.

Az önálló nemzetért küzdő népek nemcsak a nagyhatalmak szorítását nyögték. Egymással is szinte áttekinthetetlenül bonyolult függőségi viszonyban álltak. Elég, ha olyan láncokra gondolunk, mint a horvát-magyar-osztrák, ahol is az alsóbb láncszemeket mindig föl lehetett használni egymás ellen. A kelet-európai nemzetállamok 1918-as meg- vagy újjáalakulása csak fokozta az állam szerepét, s ami ezzel együtt járt: a bürokratikus centralizáltságot, a felettesek, az igazgatók, az elnökök feltétlen tiszteletét, s az ebből kinőni képes diktatúra lehetőségét. Sehol annyi „nemzetvesztő”, sehol annyi, a hivatal útvesztőiben eltévedt kisember nincs, mint Kelet-Európában.

A nemzeti és a társadalmi fejlődés gátoltsága, elmaradottsága természetesen nyomot hagyott a kelet-európai személyiségformálódáson is. A szabad polgári egyén kialakításában a természetesség fogalma játszott a fő szerepet. Kelet-Európában kemény harcot kellett vívni ekkortájt az első nemzeti intézményekért. Nem csoda hát, ha a felvilágosodás nagy gondolata: az ember, a személyiség természetes szabadsága Kelet-Európában többnyire akkor talált táptalajra, amikor a pillanatnyi politikai helyzet miatt a nemzeti függetlenségi törekvések lehetetlenné váltak, s a reakció megerősödött. Az egyéni szabadságra akkor volt idő, amikor a nemzeti szabadság lehetetlennek látszott. Azt is világosan kell látnunk, hogy személyiség és nemzet kettősében a domináns mindig a nemzeti eszme maradt, ez volt az, amely maga alá gyűrte az egyéniséget.

Az ország lakosságának szinonimájaként akkor használható a nemzet, ha politikai-gazdasági-területi egységnek tekintjük. De ezen értelmezés nem látszik helytállónak Közép-Kelet-Európa vonatkozásában, nem látszik alkalmasnak a nemzet fogalmának meghatározására. Az államnemzet és a kultúrnemzet

különbségéről van itt szó: Nyugat-Európában nemzet és állam világosan egybeesett, a modern nemzet egy meglévő állami keretben alakult ki, Közép-Kelet-Európában viszont a nemzetté válás során a nemzeti állam megteremtését is célul kellett kitűzni.

Bibó kiindulópontja az angol és a francia nemzetfogalom. A modern nemzet megszületése egy hosszú történelmi folyamat eredménye: „sem a náció mint eszmény, sem a hozzá fűződő érzelem nem 1789-ben született meg, hanem ennél századokkal régebbi időben”¹ A modern nemzet legfontosabb előzménye Bibó olvasatában a rendi állam. A nemzet létrejöttének döntő tényezőiként értékeli az államot és a közigazgatási szervezetet. A nemzet, mint történelmi produktum, ha egyszer már ténylegesen kialakult, akkor – legalábbis eddig – még sohasem esett szét. A modern nemzet kialakulásában dominánsak a politikai tényezők, hiszen a fő nemzetalkotók a történelmi élmények.

Nyugat-Európában harmónia volt a nemzeti eszme és a demokratikus követelések között. Ugyanakkor Közép-Kelet-Európában szembekerült egymással demokrácia és nacionalizmus. Ez térségünk legfontosabb nemzetfogalmi ellentmondása. A XVIII. századi nemzetiségi mozgalmaknak erejüket gazdasági, kulturális központok, intézmények kialakítására kellett fordítaniuk. Fontos szerepet kapott az azonos nyelvet beszélők egyesítése. Bibó szerint a közép- és kelet-európai fejlődés egyik sajátossága az antidemokratikus nacionalizmus. Kialakulása az új nemzeti keretek kialakításával kapcsolható össze. A nemzet megteremtése, ami fontos feladat volt, gyakran a már meglévő államkeretek rovására történt. Ugyanakkor a nemzeti mozgalmak nagy birodalmakkal szembeni törekvéseit minden ellentmondásosságuk ellenére demokratikusnak kell tartanunk. Különbséget jelent, ha a nemzeti ideológia egy meglévő állami keretet akar egyértelművé tenni (Magyarország), illetve ha nyelvi alapon akar új államot létrehozni (közép-európai szlávok). Csak az ideológia építőkövei mások. A végső cél, a nemzeti állam, ugyanaz.

Tovább bonyolította a már egyébként sem egyszerű helyzetet, hogy a közép-kelet-európai nemzeti törekvések metszették egymást. Az egy időben és egymás hatására kialakuló nemzetek gyakran egymás területére tartottak igényt. A nyelvtestvérek egyesítését célul tűző mozgalmak pedig rendszerint sokkal nagyobb területre tartottak igényt, mint amelyet valóban kitöltött az illető etnikum. Összehasonlításában Bibó rámutat, hogy Lengyelország, Magyarország és Csehország is örökölt történelmi területeket, amelyeket nem tudott egységes nemzeti tudattal megtölteni az adott terület többnyelvűsége miatt. A területközpontú szemlélet és a kölcsönös nemzeti kielégítetlenség mindenkor a demokrácia esélyeit csökkentette e térségben. Az etnikumok határaival nem egyező országhatárok

¹ Bibó István: „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”, in *Válogatott tanulmányok II.*, Magvető, Budapest 1986, 229. o.

mindig a kölcsönös bizalmatlanságot fokozták. A többség bizalmatlan volt a kisebbségekkel szemben, a kisebbségek pedig egyetlen gyógyírnak a nyelvtestvérekkel való egyesülést tartották. Ha megváltozott egy adott terület gazdája, akkor sajnos csak a diszkrimináció iránya változott meg.

Bibó Istvánnak célja volt, hogy az újabb, a második világháborút lezáró békeszerződés ne diktátum legyen, mint a trianoni, hanem alkudozások árán kialakított béke szülessen, ahogyan az bevett szokás volt a XVIII. századi diplomáciában. A legfontosabb problémának a határkérdést tartotta. Nem voltak illúziói: tudta vagy sejtette, hogy Magyarország ismét olyan béke elé néz, amely nem biztosítja az etnikai határokat. Bibó az etnikai határok meghúzása mellett érvelt, hiszen szerinte csak ez a megoldás hozhat(na) teljes megbékélést.

Bibó mindig a demokrácia oldaláról közelít a témákhoz, ezen nézőpont szerint értékeli, mérlegel. Persze ez mindannyiszor a nyugati értelemben vett demokrácia, amely összhangban áll a nacionalizmussal, a nemzeti érzéssel.

A közép-kelet-európai térség XVIII. századi jellemzője az volt, hogy nem voltak nemzeti államalakulatok. Ezek létrejöttét a Német-római, az Oszmán és a Habsburg Birodalom gátolta. A Szovjetunió fejlődését Bibó teljesen másként látta. Határozottan elutasította azt az álláspontot, mely szerint az oroszországi fejlődés rokonítható a (közép-)kelet-európaival.

Bibó itt helyesen emeli ki a kelet-európai nemzetfejlődésben az állami keretek híján a nyelv alapvető fontosságát. Amit ma nemzetévtálasnak szoktunk mondani, az Bibónál úgy jelentkezik, mint nemzeté *visszaalakulás*. Ezzel kapcsolatban Bibó kimutatja, hogy a nemzeti öntudat itt olykor csak szűk rétegben élt, a dinasztikus eszme miatt a tömegek értetlenül álltak vele szemben, a nemzeti öntudatot széles körben elterjeszteni kellett. Ez Bibó szerint nem a polgárság érdeke volt, hanem a nemzeti értelmiségé. A „nemzetébresztő” értelmiségi funkciót tehát pontosan beazonosítja, s a magyar „visszaalakulást” 1825-1848 közé teszi.

A nyelv és az azzal kapcsolatos egyéb kulturális mozzanatok nagy szerepet játszottak itt a nemzet fejlődésében, s Bibó szerint ebből következett a kultúra elvagy átpolitizálódása. A korábban már említett három „történeti” állam példáján mutatja be, hogy mindegyik a maga középkori területére hivatkozott, azt tartotta nemzeti területének, tekintet nélkül arra, hogy azon más nemzetek is éltek. Úgy véli, hogy a két világháború között a történeti jogra alapozó magyar és a *status quo*ra alapozó csehszlovák álláspont egyaránt hibás volt. Mindkettő irreális volt, mert a magyar álláspont nem vette tudomásul a történeti keretek összeomlását, a csehszlovák pedig az 1918-19-ben kialakult rendnek éppen azokat a vonásait akarta a „status quo” alapján helyreállítani, amelyek miatt összeomlott.

A „kisebbségi” kifejezés jelentéstani értelme mennyiségi viszonyt tartalmaz. De a kisebbség és többség kapcsolatában nem ezt kell vizsgálnunk elsősorban, hanem a „birtokonbelüliség” és „birtokonkívüliség”, a „hatalmonbelüliség” és „hatalmonkívüliség” viszonyát. A kisebbségi kérdés

társadalmi konfliktus, amely a csoportosan megnyilvánuló másság jelenlétéből születik. A másképp gondolkodók, a más politikai elveket vallók, a más vallásúak, a más nemzetiségűek stb. képezik a kisebbségeket.

A pluralista szervezési elv az egyéniség tiszteletén alapul, így emberi és demokratikus. A kisebbségek kialakulása és maga a kisebbségi kérdés is a demokrácia mértékének függvénye. A közvetlen demokrácia illetve a demokrácia hiánya hozza létre a kisebbségeket szülő társadalmi és politikai helyzeteket.

A demokrácia az emberiség régi álma. Ezért a monista elvű rendszerek többnyire demokratikusnak hazudják magukat. Ugyanakkor a pluralista rendszerekről is gyakran kiderül, hogy áldemokráciák. Bibó erről alkotott véleménye mottóul szolgálhatna mindenütt: „A politikában hazudni nem lehet. Pontosabban: lehet itt-ott hazugságokat mondani, de nem lehet hazugságokra politikai konstrukciókat, politikai programot építeni”² A politikai hazugság többnyire jelentős következményekkel járó társadalmi állásfoglalás. Így nemcsak intellektuális ellentmondásként jelentkezik, hanem erkölcsi konfliktusként is. A politikai hazugság próbahelyzetet teremt: az „igen” vagy a „nem” kimondásának a helyzetét.

A kisebbségi kérdés az öntudatos vagy öntudatra ébredő társadalmi egység konfliktusa a hatalommal. A konfliktus jellegét és nagyságát az határozza meg, hogy mennyire tartja tiszteletben a hatalom az embert, mennyire emberszabású a hatalmi szerkezet. A konfliktus helyben és időben meghatározottan keletkezik, ez tovább bonyolítja a helyzetet. Sokan a kompromisszum szükségességét hangoztatják. Kompromisszumot az erőszak elkerülése érdekében szabad kötni. De ez sem mindig lehetséges, mert a kompromisszum feltételeit általában nem a kisebbség önvédelmi reakciói alakítják ki, hanem a többség illetve a hatalom kényszeríti a kisebbségekre. Ezért a kisebbség nem képes a kompromisszummal megelőzni az elnyomásra irányuló erőszakot, hacsak fel nem ad valamit a lényegéből, a másságot meghatározó történelmi, kulturális és nyelvi jellemvonásokból. Ez azonban már nem kompromisszum, hanem az önfelszámolás folyamata.

Nem lehet számon kérni a kisebbségi személyen a szabad ember jellegzetes erényeit: a spontán lelkesedést, a tudatos önfeláldozást és a felelős aktivitást. Mindezt egy olyan közösségért, amely nem biztosítja a szabad ember kifejlődésének elemi feltételeit. A kisebbségben élő egyén és csoport kötelessége időben és fontossági sorrendben minden mást megelőzően az, hogy a mindenkinek egyenlő jogot és lehetőséget biztosító demokráciáért, a kisebbségek kiszolgáltatottságának, magának a kisebbségi helyzetnek a megszüntetéséért igyekezzék tenni valamit. Csupán ehhez a társadalmi-politikai helyzethez való közeledés reményével és érdekében szabad kompromisszumot kötni.

A legtöbb hasonlóság a politikai és a nemzeti kisebbségek között

² Bibó István: „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem”, in *Demokratikus Magyarország*, Magvető, Budapest 1994, 373 o.

alakulhatott ki. A nemzetiségi kérdés megoldásában ugyanis a politikai torzulások eltávolítása és a politikai elvek tisztázása a legfőbb feladat.

Az államok nemzetközi rendszerében az erőszak és önkény korlátozását a nemzetközi szerződések biztosítják. Ám ezek csak akkor képesek meggátolni a nyílt, fegyveres konfliktusok létrejöttét, ha a területi státus szilárdsága önkénymentes területi legitimitáson alapul. A területi állomány legitimitásának elvei Bibó szerint a történelem folyamán állandóan módosultak: a rendi jogból kiindulva, a dinasztikus jogon át, a XIX-XX. században általánosan elfogadottá vált önrendelkezési elvig. A tényleges területi állományt megállapító rendezések azonban nem feleltek meg az önrendelkezési elvnek. Az önrendelkezési elvet annyi gazdasági, földrajzi, történelmi és politikai szemponttal szőtték át, hogy az már az elv lényegét – a nemzeti önrendelkezést – torzítja el. Így olyan állam jön létre, amelynek területi állományát kisebbre szabták, mint amekkora nemzeti területe, vagyis arra kényszerül, hogy elnyomja a nemzeti öntudat demokratikus megnyilvánulásait, vagy éppen ellenkezőleg, igyekszik minél jobban szabadjára ereszteni a revíziót követelő indulatokat, attól függően, hogy éppen mi felel meg a hatalom birtokosainak. Az olyan állam pedig, amelynek területi állománya nagyobb lett, mint a nemzeti terület, arra összpontosítja erejét, hogy elnyomja a rendezés revíziójára irányuló törekvéseket, mind belföldön, mind külföldön; valamint, hogy hatalmi önkénnyel felszámolja a revízióra okot adó körülményeket, azaz a nemzeti kisebbségeket. Ennek érdekében a hatalom korlátozza a demokráciát.

A kérdés bonyolultságát a végsőkig fokozzák azok a vegyes helyzetek, amelyekben a nemzeti kisebbség elnyomásán munkálkodó többségi nemzet egy része a vele szomszédos államban kisebbséget alkot. Ekkor lép fel a nemzeti tudathasadás állapota, s a többségi nemzet megsértett nacionalizmusának kompenzálása érdekében elnyomja a neki kiszolgáltatott kisebbséget. Az olyan többnemzetiségű államokban pedig, ahol az államjogi rendszer egyes nemzeteket államalkotónak tart, másokat pedig kisebbségi sorba taszít, a többségi, azaz uralkodó nemzetek közös érdekévé válik a kisebbségek elnyomása, hogy ne kelljen tovább osztaniuk a hatalmat. Ilyesmire főleg azok a többségi nemzetek hajlamosak, amelyek politikai tudatában nem rögződött természetes módon az államalkotás élménye, vagy a történelem folyamán többször elvesztették államukat.

Nem az államnak van joga egy bizonyos területhez, hanem egy népnek, nemzetnek van joga saját területével, országával rendelkezni. Ezt Bibó a területi legitimitás egyik alapvető elveként hangsúlyozza.

A helytállást minden kisebbségnek egyénileg kell vállalnia, de a közös helyzettel szemben érvényesülnie kell a kisebbség nemzetközi szolidaritásának. Hiszen minden következetes kisebbség célja a politikai, nemzeti, vallási, faji pluralizmus, tehát a demokrácia. A demokrácia az az eszköz, és egyben cél, amely által a kisebbségek valóban az egész részévé válhatnak.